

Завальнюк В. В., НУ «ОЮА»

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА

В сучасних умовах розвитку держави все частіше постає питання про гідне існування людини, захист її прав. Саме поняття «право» за своєю суттю антропологізоване. Тому актуальним стає вивчення права через призму антропологічного виміру.

Поняття «права людини» ґрунтується на гуманістичному змісті ідеї юридичного закріплення загальнолюдських, видових потреб та інтересів членів суспільства. Концепція прав людини як абсолютного втілення права націлена на захист первинних передумов гідного людського існування, незалежно від статі, віку чи раси та національності, соціального положення в суспільстві. Гідне існування – це той мінімум необхідних матеріальних та духовних благ, які суспільство справді повинно забезпечити всім своїм членам вже тому, що вони тут народилися. Саме звідси походить вираз, що права людини природні, невід'ємні та дані від народження. Посягання на права, їх масове порушення загрожують досягнутому рівню свободи та можливостям самореалізації особистості [1, с. 82-90].

Різниця між поняттями «потреба» і «права людини» розкривається у понятті «можливість». Права людини це можливість реалізувати особисті потреби, котрі залежать від конкретно-історичного рівня соціально-економічного та правового розвитку суспільства. Право розуміється у самому мировому значенні як справедливість – рівність можливостей [2, с. 99].

В аналізі поняття «права людини» можна визначити три рівня:

- перший – персональний (Я – самість, самосвідомість) – антропологічний підхід,
- другий – інтерперсональний (Я – другий) – морально-психологічний, соціологічний підходи,
- третій – інституціональний (Я – держава) – юридичний, політологічний підходи [2, с. 99].

На думку Кравченко А. П., потрапляючи в нове правове середовище, людина адекватно реагує на створені умови або

відчужується від середовища, пристосовуючи свою поведінку під існуючу правову систему. А за умови зацікавленості суб'єктів у перетворюючій діяльності всі навколишні предмети та явища набувають для них і для суспільства цінність, у тому числі й право. Тому право за своєю суттю антропологізоване. У його основі перебувають такі цінності, як збереження життя, родини, власності, забезпечення безпеки, здобування знань, прийняття рішень тощо. Цільове призначення права в цьому зв'язку полягає в збереженні існуючих цінностей за такими напрямками, як їх закріплення, ієрархізація, інформування про цінності, перерозподіл і захист цінностей. Окрім того, право має власну цінність, оскільки протистоїть сваволі, є символом свободи, справедливості, формальної рівності. Право – це не тільки уособлення порядку, але й цінність, що забезпечує його розвиток, охорону і взаємодію із безладдям. У розумінні власної цінності права виділяються специфічні цінності, що, на відміну від цінностей права, тобто цінностей, забезпечуваних правом (життя, здоров'я, родина, власність тощо), називаються правовими цінностями [3, с. 125-144]. Правові цінності – це пережиті людьми і визначаються культурою форми їх позитивного ставлення до правової системи суспільства, які зумовлюють вибір поведінки, відповідний цій системі, а також юридичну оцінку подій.

Рух всесвітньої історії до сучасної концепції прав людини полягає у розширенні кола суб'єктів права. Зростання фактичних прав-свобод особи стає показником розвитку, демократичності тієї чи іншої правової системи, державного устрою. А їх збільшення за рахунок появи нових прав, що не відносяться до числа «природних», свідчить про суспільний та правовий прогрес [1, с. 82-90].

Сам термін «права людини» у широкому політичному дискурсі використовується порівняно недавно (хоча його виникнення відноситься до часів ранньобуржуазних революцій). Його стали вживати лише після Другої світової війни, із виникненням Організації Об'єднаних Націй. Цим новим терміном замінили інші – «природні права» та «права чоловіків», бо концепція природного права, із якою він тісно пов'язаний, була піддана критиці. А отже, ідея прав людини має давнє коріння та переплітається з домодерними доктринами природного права Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Почасті елліністичний стоїцизм відіграв велику роль у формуванні та розповсюдженні римського права, яке, можна сказати, передбачало існування природного права [4, с. 13].

За епохи Просвітництва (XVIII ст.) в деяких країнах Європи було ухвалено декілька хартій, що кодифікували певні свободи людини. Приміром, такі документи, як Magna Charta Libertatum 1215 р., датська Erik Klippings Handfaestning 1282р., не стільки виголошували права людини, які можна було відстоювати за тих чи інших обставин, скільки визначали межі втручання державної влади у життєдіяльність певної, кількісно обмеженої групи осіб. Відтак вони ще не містили всеосяжної філософської концепції свободи – концепції, в якій права людини виступали б як самостійне правове начало, а не лише критерій визначення легітимності державної влади. В епоху Просвітництва набула поширення думка про те, що саме природа наділяє людину певними фундаментальними правами, які можуть бути протиставлені урядові, але разом з тим мають ним й охоронятися. З того часу права людини, їх здійснення, стали розглядатися як елементарні передумови гідного людського існування. Гадаємо, що саме в епоху Просвітництва визріли ті передумови, котрі згодом могли бути покладені в основу концепції природних прав людини [5, с. 137].

Упродовж усього періоду існування цивілізації простежується суперництво, протиставлення і навіть боротьба двох доктрин права – природно-правової та історичної (позитивної). В основі цього дуалізму права лежать різні підходи до розуміння джерел права, його походження.

Ідея природного права, яка тривалий час розвивалась у формі абсолютного природного права, ґрунтувалась на переконанні в існуванні незмінних і загальних законів світового життя і людських відносин. Вважалось, що кожна жива істота має природні властивості, що неминуче виявляються у її поведінці, а природній закон – незмінна і універсальна етична або правова норма людської поведінки [1, с. 82-90].

У численних публікаціях з проблем прав людини відрізняються два концептуальні підходи, котрі умовно можна визначити як державоцентристський та антропоцентристський. Осьовим хребтом новоевропейської ліберальної концепції прав людини є дихотомія: людина – держава, (особистість – держава); і донині поняття права людини презентуються у дослідженнях як логічний конструкт, що висвітлює один з аспектів взаємозв'язку людини і держави. У державоцентристській концепції права людини визначаються як простір свободи людини, який їй гарантує держава. «Права

людини – поняття яке характеризує правовий статус людини по її відношенню до держави, її можливості та претензії в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах» [6, с. 239].

Право традиційно розглядається як властивість тільки "вищих" культур і цивілізацій. Часто проголошується, що право не існує серед примітивніших аграрних племінних співтовариств, таких як мисливці і збирачі. Як доказ для цих тверджень деякі студенти, що вивчають юриспруденцію, політологи і соціологи використовують західне-орієнтоване визначення права, тим самим виключаючи те, що береться до уваги в інших визначеннях, крім того, що має місце в Західній Європі і країнах, нею колонізованих. Ми читаємо, наприклад, "поки не виникнуть офіційні органи, які вирішують спори з тлумачення і застосування правових норм до цієї ситуації – тобто по суті, допоки не з'являться суди – доти права не існує за визначенням" [7, р. 45]. Цікаво, що ця дефініція не лише виключає племінні співтовариства зі сфери благ права, але і також заперечує існування права в багатьох не європейських і навіть в деяких давніх європейських цивілізаціях. Колишні правлячі кола комуністичної партії, китайські судді (магістрати), наприклад, не були задіяні "в тлумаченні і застосуванні правових норм" при вирішенні конфліктних справ, але, вірніше, використовували ці самі норми тільки як керівництво – певні допомагаючі моделі, яким в конкретному випадку належить слідувати. Право, в розумінні Девіса і його колег, важко застосувати навіть до систем формального юридичного контролю стародавніх Греції і Риму. Головним джерелом права там були роздуми суддів, що передували юридичним рішенням, або ж думки юрисконсультів; рішення по спорах не виносилися тільки на підставі порівняно малого числа кодифікованих норм. Але навіть найбільш ортодоксальні учені-юристи Заходу будуть шоковані тим твердженням, що у Стародавньому Римі не було права [8, р. IX].

У сучасній методології права активно застосовують синергетичний метод, який дає змогу відобразити багатогранність права, змістову складність верховенства права і як принципу, і як доктрини. Право і його складові: правова система, правова ідеологія, нормативно-знакова реальність, правотворчість, правозастосування, правовідносини тощо – у контексті цього методу постають як доволі складний синтез соціального, духовно-культурного, суб'єктивно-об'єктивного, матеріально-ідеального та інших вимірів. Право

загалом і публічне право зокрема – це взаємодія, перетинання декількох систем (соціальної, культурної, технічно-матеріальної, біологічної), тому що такою є природа людини – полісистемною, багатогранною, феноменальною [9].

Важливе значення для ефективної дії права мають різноманітні державні заходи, спрямовані на поширення серед населення правових знань, його ознайомлення з наявними юридичними механізмами задоволення та захисту зацікавленими особами своїх інтересів, формування в суспільстві поважного ставлення до правових інституцій.

Виключною формою державного забезпечення правового регулювання, до якої звертаються переважно у разі свідомого ухилення деяких осіб від виконання своїх обов'язків є притягнення зазначених суб'єктів до юридичної відповідальності, а також застосування до них інших заходів державного примусу [10, с. 51-59].

Можна сказати, що право виступає інструментом держави, принаймні його ідея зводиться до слугування державі та її удосконалення. Однак сучасна практика вказує на зворотне: зв'язка держава-право в умовах сучасності ослаблюється, право сьогодні спрямоване на потреби влади [1, с. 82-90].

Водночас слід відмітити, що при всій значущості ролі держави в організації правового регулювання суспільних відносин вона не є монополістом в його здійсненні. У відповідних межах та формах у правовому регулюванні беруть участь й інші суб'єкти, зокрема, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, комерційні організації, трудові колективи, третейські суди, комісії з трудових спорів на підприємствах і навіть окремі громадяни [10, с. 51-59].

Поль Рікер, аналізуючи антропологічні аспекти сучасних ліберальних теорій справедливості й прав людини, людську самоповагу, гідність відносить до розряду первісних благ, які є водночас мірою та фундаментом й прав людини, й позитивного права: «...будь-яка розумна істота передбачається такою, яка має бажання володіти соціальними первісними благами, без яких вимога свободи була б безпредметною. У цьому відношенні важливо зауважити, що «самоповага» належить до цього переліку первісних благ» [11, с. 104].

Фундаментом загальнолюдських цінностей О. В. Грищук визначає людську гідність – самоцінність та суспільну значимість людини як біосоціодуховної істоти, яка визначається існуючими

суспільними відносинами, не залежить від конкретної людини і має бути рівною для всіх людей. По суті ця дослідниця пропонує розвиток у порівнянні з Просвітництвом та Кантом розуміння поняття «людяності». «Людність» у Канта – це властива виключно людині розумність, нормативно-ціннісним втіленням якої є категоричний імператив. Людина тільки тоді є людиною, коли вона підкоряється ідеям розуму, виконує свій обов'язок щодо інших людей, а саме чинить так, щоби принцип її поведінки міг би бути одночасно універсальним принципом поведінки. Людність – це обов'язок поважати кожну людину як носія розуму, незалежно від того, чи є вона гідної поваги. Людині як представнику свого роду, необхідно слідувати обов'язку, його раціональній природі. Людина, яка не презюмує розумність іншої людини, заперечує тим самим і себе в якості розумної істоти. Для Канта людність є синонімом людської природи (але не кожної людини), що поєднує індивідуальне та соціальне; це не засіб ізоляції індивіда, або виявлення зверхності індивіда над суспільством; людність – це позиціонування людини у середовищі собі подібних, яке вимагає поваги до інших. Як бачимо, розуміння людської гідності як вихідного пункту загальнолюдських цінностей є продовженням кантіанської традиції розуміння людини як духовної істоти.

Людність як відповідність людини її суспільній природі робить можливим вважати її основоположною категорією, фіналістським принципом (мета-принципом) права, який має стати основою антропоцентристської побудови права. Юридичною формою людності має стати принцип антропоцентризму – визнання людини, а не норми, правового припису, суспільства або держави центром правової реальності, навколо потреб та системи комунікацій якої обертається світ правових явищ. Вираз та задоволення розумних («людяних») потреб людини мають виступати основним критерієм оцінки ефективності дії права та діяльності держави.

Усі люди є вільні й рівні у своїй гідності. Вільність – це фундаментальна якісна характеристика людини, яка відображає свободу волі людини, тобто її здатність свідомо, самостійно й добровільно обирати той чи інший варіант поведінки, діяльності – як інтелектуальної, розумової, так і фізичної. Іншими словами, людина має бути відносно вільною від волевиявлення держави чи інших владних суб'єктів суспільного життя, хоча вона не є вільною від своєї біосоціальної природи. Не може бути людей від народження

невільних. Гідність – це достоїнство людини, тобто її цінність як такої, самої по собі (самоцінність) – незалежна від будь-яких її біологічних чи соціальних властивостей. Гідність – це моральна риса, яка відображає унікальну, неперевершену цінність людини.

Звідси, сутність антропологічного принципу розкривається і через співвідношення моральних норм і прав людини. Вплив моральних норм у площині прав людини є специфічним: з одного боку, правами людини можна вважати об'єктивні соціальні досягнення, визнані (легітимовані) моральними нормами суспільства; з іншого – реалізація багатьох прав людини може зазнати обмежень з огляду на існуючі в тому чи іншому суспільстві моральні норми, принципи. Існує відмінність у співвідношенні між інтерпретацією прав людини як певного способу існування моралі і розумінням їх як можливостей, що об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства. Для її встановлення варто скористатися положенням про те, що зміст прав людини складають умови та засоби, які формують відповідні їй можливості. Зважаючи на це, можна стверджувати, що роль моральних норм у «праволюдінній» сфері визначається тим, що вони є специфічними духовними легітиматорами, які опосередковують трансформацію певних можливостей, об'єктивних з огляду на досягнутий рівень розвитку суспільства, у відповідні «визнані» (конституційні) права людини. Іншими словами, роль моральних норм і цінностей (зокрема, домінуючих уявлень про самоцінність людини та її значення в забезпеченні суспільного прогресу) в аналізованій площині полягає в тому, що у складі змісту відповідних можливостей людини (умов та засобів, які їх утворюють) вони є ідеологічними (духовними) елементами відповідних прав людини [3, с. 56-70].

Захист потреб та інтересів людини, а точніше, тієї форми, якої вони набувають у праві, є вищою і кінцевою метою, призначенням права, його найсуттєвішим виправданням. Однак, для того, щоб щось захищати, треба спочатку його досконало вивчити, інакше неминучою стає загроза зашкодити при спробі допомогти. Саме в цьому випадку, зауважує Р. Ципеліус, кажуть про «добродесні наміри», які ведуть до неочікувано негативних наслідків [12, с. 124].

Система права виникає з реальних потреб конкретної людини і громадян у цілому. Тому на різних рівнях організації взаємодії людей можна говорити про різні види правових норм (правил поведінки). Загальніші норми, які охоплюють більші спільноти, виявляються сильнішими за ті, які регулюють взаємодію людей у менших

групах. Виважену оцінку права як системи дає англійський дослідник Т. Оноре, який доводить наступне: «Цінність ефективної правової системи полягає у встановленні рівноваги між погрозами й обіцянками, а також між тими аспектами моралі, які держава нав'язує примусово, і тими, які залишаються на розсуд особи. Вона має знайти такий компроміс між різними цінностями, що дав би змогу мирно і безпечно жити разом людям із різними моральними, політичними й соціальними пріоритетами» [13, р. 108].

Починаючи з І. Канта, на природне право дивляться не як на безпосередній регулятор поведінки людини, а як на еталон, вищу моральну мету, ідеал, критерій, до яких потрібно прагнути. У той же час, незважаючи на недоліки природно-правової доктрини, вона в усі часи була рушійною силою перетворень і революцій. Усякий раз, коли відживали історичні форми права, за допомогою природного права обґрунтовувався новий суспільний порядок. Під лозунгами природного права і з його ідеями відбувалися північно-американські визвольні війни, французькі революції, знищувалось рабство і руйнувався кріпосницький лад [1, с. 82-90].

Паралельно з природно-правовими ідеями, що існують здавна (згадаймо софістів з їх практикою абсолютної справедливості і відносності правди та неправди), існує і набирає силу історичний погляд на право, розквіт якого припадає на ХІХ століття. Саме йому належить «заслуга» витіснення з науки на довгий період ідеї абсолютного природного права.

Напади на природне право та права розпочалися наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття. Дж. Ст. Міль, який рішуче захищав свободу, проте проголосив, що права в своїй основі базуються на принципі корисності. Прихильники позитивізму вважали права мінливими функціями культури та середовища, унікальними для кожної громади. Спочатку в Німеччині, а згодом і в інших європейських країнах юридичний позитивізм перемагає. Багато вчених починають досліджувати національне право. Акцент переноситься з індивідуальних прав особи на права громад, суспільств, націй. Правовий позитивізм майже виключає розуміння права з позиції моралі. Поняття права звужується до трактування законів, із нього виключаються основоположні принципи: справедливість, свобода, рівність та ін., можна сказати, що відкидаються норми звичаєвого права, на які спиралися правові системи Заходу. Головне завдання правового позитивізму – відокремити власне право від інших

регулятивних систем, заперечується моральна сторона права, тобто нехтується внутрішнє визнання права, акцент робиться лише на державному примусі. Держава виступає творцем та гарантом права [1, с. 82-90].

В контексті юснатуралістичного підходу до права така його смислова характеристика, як справедливість, пов'язується з низкою інших не менш важливих цінностей – добра, рівності, спільного блага, свободи, поваги до людської гідності, честі, життя, істини тощо. Усі ці цінності знайшли закріплення в правових принципах. У науковій літературі зазначено, що принцип рівності доповнюється принципом індивідуальної свободи та суб'єктивного права в епоху Нового часу, однак у домодерну епоху створено передумови для цього. Право продовжувало сприйматися не як веління влади, а як досконалий моральний спосіб життя [14].

Право не вичерпується законом, не може бути зведене до закону, бо закони можуть не відповідати ідеї права, правової рівності, і тому можуть бути засобами нищення людини, приниження її гідності, свободи та справедливості як фундаментальних засад її буття [9].

Бібліографічний список

1. Хмелевська Н. А. Історико-філософський огляд понять «право», «природні права» та «права людини» / Н. А. Хмелевська // Гуманітарний часопис. – 2011. – С. 82-90.
2. Губар О. Права людини у системі категорій антропології права / О. Губар // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали Першого всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 року). – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С. 99.
3. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права : дис. ... к. ю. н. Спеціальність 12.00.12 – філософія права / А. П. Кравченко; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – С. 125-144.
4. Уестон Б. Г. Права людини / Г. Бернс Уестон // Права людини: Концепції, підходи, реалізація : пер. з англ. – К. : Ай Бі, 2003. – 263 с., с. 13.
5. Добрянський С. До історії становлення сучасної концепції прав людини / С. Добрянський // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми,

- перспективи) : Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 року). – Львів : СПОЛОМ, 2008. – С. 137.
6. Энциклопедический юридический словарь. – М. : ИНФРА – М, 1999. – С. 239.
 7. Davis, F. James, Henry H. Foster, C. Ray Jeffery, and Eugene Davis. Society and the Law: New Meanings for an Old Profession. New York, The Free Press, 1962. P. 45.
 8. Pospíšil L. Anthropology of Law: A Comparative Theory / Leopold Pospíšil. – Yale University, HRAF Press, New Heaven, 1974. – 385 p.
 9. Багрій Т. Я. Верховенство права як умова правового розвитку: методологічні підходи [Електронний ресурс] / Т. Я. Багрій. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvknvvs/2011_2/bagrii.htm
 10. Гольцова О. Є. Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правового регулювання / О. Є. Гольцова // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 51-59.
 11. Пікер П. Право і справедливість / П. Пікер; пер. з фр. – К. : Дух і літера, 2002. – 216. – С.104.
 12. Циппеліус Р. Філософія права / Райнольд Циппеліус; пер. з нім. Є. М. Причепій. – К. : Тандем, 2000. – 300 с. – С. 134.
 13. Honore T. About Law: A Short Introduction / T. Honore. – N. Y. : Oxford University Press, 1995. – 218 p. – P. 108.
 14. Козлихин И. Ю. Позитивизм и естественное право / И. Ю. Козлихин // Государство и право. – 2000. – № 3.

Стаття надійшла до редколегії 01.06.2012

В современных условиях развития государства все чаще встает вопрос о достойном существовании человека, защите его прав. Само понятие «право» по своей сути антропологизованое. Поэтому актуальным становится изучение права через призму антропологического измерения.

In modern conditions of development of the state are increasingly raises the question of the existence of a decent person, the protection of his rights. The concept of «right» is inherently anthropologizovane. So urgent is the study of law through the prism of anthropological measurements.